

GRİMM VE TÜRK HALK MASALLARINDAKİ DAVRANIŞ MODELLERİNİN OPERANT ŞARTLAMA VE DENETİM ODAĞI AÇISINDAN İNCELENMESİ

Üstün DÖKMEN*

GİRİŞ

Çocukların toplumsallaşmalarında, içinde yaşadıkları kültürün özelliklerini öğrenmelerinde, bilişsel ve bilişsel gelişimlerinin bir uzantısı olarak moral gelişimlerinde masal, önemli bir işleve sahiptir; bu yüzden, üzerinde önemle durulmasında ve bilimsel olarak incelenmesinde yarar vardır.

Hayalî öğelerle dolu masalın zararlı olduğu, ya da çağdaş yaşamda masalın işlevini yitirdiği, günümüz çocuklarının artık Kafkağları'na, devlere, perilere inanmadıkları yolunda giderek taraftar toplayan birtakım görüşler ileri sürülmektedir. Fakat bunlara katılmak oldukça zordur. Her şeyden önce, masallardaki hayâl öğesinin çocuklar için zararlı olduğunu söyleyemeyiz; kendilerine masal anlatılsın ya da anlatılmasın, çocuklar zaten hayâl kuracaklardır. Çünkü hayâl kurmak, hatta hayalî arkadaşlar edinmek, çocukların zihinsel gelişim süreçlerinde belli bir dönemi kapsar (Jersild, 1976). Bunun da ötesinde, hayâl kurmak, sadece çocuklara özgü değil, yetişkinler için de geçerli bir zihinsel etkinliktir. Aşırı olmamak kaydıyla yetişkinlerin kuracakları birtakım hayâller, psikolojik sağlıklarını sürdürmekte, ruhsal bütünlüklerini korumada önemli rol oynayabilir. Bu yüzden, masallardaki hayâl öğesini çocuklar için zararlı sayamayız. Ayrıca şunu da hatırlamak gerekir ki, çağdaş olmadığı ileri sürülen masallarla, çağdaş kurgu bilim roman ve hikâyeleri arasında büyük benzerlik vardır. Masallardaki doğa üstü varlıkların yerini kurgu-bilim edebiyatında uzay yaratıkları almıştır. Yine, masal kahramanları bir anda Kaf Dağı'na giderken, kurgu-bilim kahramanları da milyonlarca ışık yılı uzaktaki galaksilere kolayca gidivermek-

* Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bölümü

tedirler. Bütün bunlar dikkate alındığında, masalların yararlı mı yoksa zararlı mı olduğu tartışması bir yana bırakılarak, hangi masalın, hangi yaştaki çocuklara ne ölçüde yararlı olduğu araştırılmalıdır. Memnuniyet vericidir ki masalların sözünü ettiğimiz açıdan da incelenmesi gerektiğine inanan edebiyat tarihçileri ve eleştirmenleri vardır. Örneğin Alangu (1965), masalların yaş basamaklarına göre değerlendirilmesi gerektiğine inanmaktadır.

Gerek anonim, gerekse yazarı belli masalları, antropoloji, sosyoloji, dil edebiyat açısından inceleyen çok sayıdaki araştırmaya karşılık, psikoloji ya da eğitim psikolojisi açısından inceleyen araştırmalar oldukça azdır. Bu alandaki araştırmaların en tanınmışlarından birisi McClelland'a aittir. McClelland (1961), aralarında Türkiye'nin de bulunduğu çeşitli ülkelere ait çok sayıdaki masal ve hikâyeyi taşıdıkları "başarı güdüsü, yakınlık ve güç" motifleri açısından incelemiştir.* Ülkemizde bu alanda yapılan çalışmalardan bazıları ise şunlardır: Gökeri (1977 ve 1979) Türk Halk Masalları'ndan bazılarını Jung'un arketipleri açısından incelemiştir. Bir başka araştırmada ise (Dökmen, 1982a) bazı Türk Fıkra ve Masalları ile Aisopos ve Grimm Masalları taşıdıkları moral mesajlar açısından karşılaştırılmıştır. Zeytinoglu (1979), Küçük Prens'i, çocuk psikolojisi ve eğitimi açısından, Kantemir (1984), Küçük Prens ile Ada'nın Küçük Kuşu'nu eğitim ve Dökmen (1982b), Pinokyo'yu arketipler ve anababa-çocuk etkileşimi açısından incelemiştir.

Bu araştırmamızda, bir grup Grimm ve Türk Halk Masalı'nda sergilenen davranış modelleri, Skinner'in operant şartlama teknikleri ve Rotter'in denetim odağı kavramı açısından incelenmektedir.

İLGİLİ KAVRAMLAR

Operant (Edimsel) Şartlama:

Çeşitli öğrenme durumlarını açıklamada, psikoloji, tarihi boyunca başlıca iki yaklaşımın ortaya çıktığını görüyoruz. Bunlar, klâsik şartlama ve operant şartlama'dır. Birtakım davranış değişikliklerini açıklamada klâsik şartlamanın çok başarılı olmasına rağmen, operant şartlama, Skinner tarafından ortaya atıldığından bu yana, giderek artan bir hızla kullanım alanı bulmuştur. Psikolojinin birçok dalında kavramlar, gittikçe daha büyük oranda operant şartlama

* Bu araştırmada, "başarı güdüsü" motifine yer verme açısından birinci sırayı Türkiye'ye ait çocuk kitapları almıştır.

bulgularına dayandırılmaktadır; klinik psikolojide davranış bozukluklarının giderilmesinde büyük ölçüde operant şartlama tekniklerinden yararlanılmakta, hatta algı psikolojisinde de operant şartlama, nın ilkelerin dikkate alınmaktadır (Reynolds, 1977). Ayrıca, operant şartlama ilkelerinden kaynaklanan “programlı öğretim tekniği” eğitim alanında önemli bir çığır açmıştır. Araştırmamız çerçevesinde, ele alınan masallarda sergilenen davranışlar ve davranış değiştirmeye yönelik etkinlikler operant şartlama ilkeleri açısından incelenmiştir. Bunun temel nedeni, edebiyat ürünlerinin operant şartlama açısından incelenmesinin, klâsik şartlama açısından incelenmeye oranla daha elverişli oluşudur.

Operant şartlamayı, bir davranış parçacığının kendi doğurduğu sonuçlara bağlı olarak değişikliğe uğraması süreci olarak tanımlayabiliriz. Bu yaklaşım tarzının temel özelliği, davranışın deterministik açıdan deneysel olarak analizini öngörmesidir. Operant şartlama’da, içgüdüsel ve refleksif davranışlar dışlanmamakla birlikte, asıl, edimsel davranım –ya da araç davranım (instrumental behavior)– üzerinde durulur (Reynolds, 1977).

Operant şartlamada davranış “davranım” adı verilen, çevre ise “uyarıcı” denilen birimlere bölünmüş olarak düşünülür. İki tür davranım vardır; bunlar, “tepkiler” ve “edimler” dir. Tepkilerin şartlanmasına tepkisel ya da klâsik şartlama, edimlerin şartlanmasına ise edimsel ya da operant şartlama denilir. Uyarıcılar ise, “uyandırıcı uyarıcılar”, “pekiştireçler”, “ayırdedici uyarıcılar ve “nötr” uyarıcılar olmak üzere dört gruba ayrılır. Bunlardan pekiştireçler, izledikleri bir davranımın ilerde tekrar ortaya çıkma olasılığını artırır. Belli tepkileri belli çevresel uyarıcılar uyandırabilir; fakat edimleri doğrudan doğruya uyuracak birtakım çevresel uyarıcılar yoktur. Organizma edimleri kendiliğinden ortaya koyar; örneğin köpek yürür, kuş uçar ya da bir şeyi gagalar, çocuk kalemi tutar. Bir edimi ortaya koyan organizmaya eğer pekiştireç verilirse söz konusu edimin organizma tarafından ilerde tekrarlanması ihtimali artar.

Araştırmamız çerçevesinde ele alınan masallar tek tek incelendiğinde, bu masalların operant şartlama tekniklerinden bazılarında göre incelenmeye daha elverişli olduğu, bazı tekniklerin ise masallarda açık seçik görülemediği saptandı. Bu durumda, masallardaki davranış değişikliklerini incelerken ele alınan kavramları şöylece sıralayabiliriz:

Olumlu Pekiştirme: Eğer bir davranışın yapılması sonucunda ortaya çıkan bir uyarıcının etkisi, o davranışın ileride tekrar ortaya çıkma olasılığını arttırırsa, bu uyarıcıya "olumlu pekiştirme" denir.

Şartsız (Birincil) Pekiştirme: Su, yiyecek gibi, organizmanın daha önceden bunlarla ilgili yaşantısı olmasa da davranışı pekiştirme gücüne sahip uyarıcılara denilir. Şartsız pekiştirme, organizmanın birtakım fiziksel ihtiyaçlarını doğrudan giderme gücüne sahiptir.

Şartlı (İkincil) Pekiştirme: Organizmanın fiziksel ihtiyaçlarını giderme gücüne doğrudan sahip olmayan, şartlama yoluyla davranışı pekiştirir hale gelmiş uyarıcılara verilen addır. Her şartlı pekiştirme, en az bir şartsız pekiştirme dayanmak zorundadır. Şartlı pekiştirme güçlerini, dayandıkları şartsız pekiştirme alırlar. Şartlı pekiştirme, şartsız pekiştirme giden yolda bir tür aracı sayılabilir. Şartlı pekiştirme en yaygın paradır. Para kişilerin fiziksel ihtiyaçlarını doğrudan gideremez fakat, yiyecek ve benzeri şeyleri elde etmeye yaradığından, zamanla davranışları pekiştirir hale gelmiştir. Şartlı pekiştirme ne olduğu, aşağıda zincirin tanımlanması ile daha açık hale gelmektedir.

Zincir: Operant şartlama bir tür uyarıcı-davranım dizisine verilen addır. Örneğin bir şempanze, bir makinenin koluna basar, makina kendisine bir plastik fiş verir; şempanze fişi götürüp bir kutuya atar, kendisine bilye verilir; bilyeyi ise üzümle değiştirir. Burada üzüm şartsız pekiştirme, fiş ve bilye ise şartlı pekiştirme.

Tesadüfi Pekiştirme: Organizmanın ne yaptığına bakılmaksızın, tesadüfi olarak pekiştirilmesine verilen addır. Örneğin organizma ne yapıyor olursa olsun 10 saniyede bir pekiştirme verilir. Bu durumda, verilen pekiştirme, organizmanın hangi davranışını pekiştireceği tesadüfe kalmıştır. Anlatıldığına göre, operant şartlamasının ortaya çıkışı tesadüfi pekiştirme sayesinde olmuştur. Araştırmacı, güvercinlerin bulunduğu kafese yaklaştığında, her birinin bir başka davranışla ısrarla yapmaya başladığını gözlemiştir. Örneğin biri kendi etrafında dönmeye, diğeri kanat çırpmaya başlamış. Güvercinlerin bu davranışlarının nedeni, daha önce araştırmacı, hiç bir şartlama amacı gütmeyen kendilerine yem verdiği sırada birinin kendi etrafında dönüyor, diğeri ise kanat çırpıyor oluşudur. Araştırmacı söz konusu bu iki davranış tesadüfi olarak pekiştirmiştir. Bu buluş, operant şartlama konusundaki binlerce araştırmanın temelini teşkil etmiştir (Dinç, 1978). Güvercinler örneğinde olduğu gibi tesadüf pekiştirme

yoluyla ortaya çıkan davranış türüne ise daha sonradan “batıl davranış” adı verilmiştir.

Kaçınma: Organizmanın bir davranım yaparak itici uyarıcının ortaya çıkışını engellemesine ya da geciktirmesine “kaçınma” denilir. (İtici uyarıcı: Bir davranımın yapılması sonucunda, bir uyarıcının ortadan kalkması, o davranımın gelecekte tekrar ortaya çıkma ihtimalini artırır, o uyarıcıya “itici uyarıcı” adı verilir. Organizmaya fiziksel ya da duygusal acı veren uyarıcılar, ya da hayati tehlike yaratan durumlar itici uyarıcı sayılır.)

Kaçma: Bir itici uyarıcı verilmeye başlandıktan sonra organizmanın yaptığı bir davranım o uyarıcının sona ermesine yol açarsa, bu duruma “kaçma” denir. Kaçınmaya ve kaçmaya günlük yaşamdan birer örnek verecek olursak şunu söyleyebiliriz: Yağmurun yağdığını görerek evde kalmak kaçınma, yağmura yakalanıp da şemsiye açmak ise kaçmadır (Dinç, 1978).

Ceza: Bir itici uyarıcının, bir davranımın yapılmasından sonra bu davranıma ilişkin olarak organizmaya yöneltmesine “ceza” adı verilir. Ceza davranım sıklığını azaltmak amacıyla kullanılır.*

Denetim Odağı (Locus of Control):

Denetim odağı kavramı, Rotter tarafından ortaya atılmış olup, O'nun toplumsal öğrenme konusundaki kuramsal görüşlerinden kaynaklanmaktadır (Rotter, 1954 ve 1966). Rotter'in davranışçı kuramla bilişsel kuramı bağdaştırarak oluşturduğu toplumsal öğrenme kuramına göre denetim odağı, kişinin, davranışlarının hangi sonuçları yaratacağı konusunda geliştirdiği beklenti ile ilgilidir. Kişinin denetim odağını kendi içinde ya da kendi dışında algılaması gibi iki ayrı durum söz konusudur. Şöyle ki: Günlük yaşamda insanlar başlarına gelen bazı olaylar karşısında kendilerinin sorumlu olduğuna inanırlarken, bazı olaylarda da kendi dışlarındaki birtakım güçleri sorumlu tutarlar. Başka bir söyleyişle, kişiler bazen, aldıkları olumlu pekiştireç ya da cezaların kendi hünerleri ya da hataları sonucunda ortaya çıktığına inanırlarken, bazen de aldıkları pekiştireç ya da ceza ile kendi davranışları arası da bir ilişki bulunmadığını düşünürler. Birinci durumda, yani kişi aldığı pekiştirecin ya da cezanın kendi çabası sonucunda ortaya çıktığına inanıyorsa, denetim odağını kendi içinde algılıyor

* Burada değinilmeyen, operant şartlamaya ilişkin diğer kavramlar için Reynolds'un (1977) İffet Dinç tarafından dilimize çevrilen kitabından yararlanılabilir.

demektir ve bu durumdaki kişiye “içten denetimli” adı verilir (Dönmez, 1983); eğer kişi aldığı pekiştirici ya da cezaya yol açacak bir davranışta bulunmadığına inanıyor, başına gelenlerin tesadüfen –bir şans eseri ortaya çıktığını düşünüyorsa, deneti odağını kendi dışında algıladığı kabul edilir ve bu kişiye “dıştan denetimli” denilir (Rotter, 1966; Özyürek, 1983; Dönmez, 1983 ve Başal, 1983). Örneğin okulda bir öğrenci, iyi çalıştığında yüksek, çalışmadığında düşük not aldığını düşünüyorsa, yani aldığı notun kendi çabalarının bir ürünü olduğuna inanıyorsa, bu olaya ilişkin olarak içten denetimli sayılır; eğer bir öğrenci kendi çalışma düzeyi ile aldığı notun miktarı arasında bir ilişki bulunmadığına, notu öğretmenlerin keyfi olarak verdiklerine inanıyorsa dıştan denetimli demektir. Konuyu operant şartlama ilkeleri doğrultusunda düşünecek olursak şunu söyleyebiliriz: Belli bir davranımda bulunan kişi, olumlu pekiştirici ya da ceza alacak olursa, giderek bu davranıma ilişkin olarak iç kaynaklı bir denetim odağı geliştirecektir. Tesadüfî pekiştirme durumunda ise –ki operant şartlama terminolojisine göre “batıl davranış” bu yolla oluşur (Reynolds, 1977)– kişinin, tesadüfî pekiştirildiği davranımına ilişkin olarak zamanla dış kaynaklı bir denetim odağı geliştirmesi söz konusudur.

Araştırmalara göre, kişinin denetim odağını algılayış şekli, davranışlarına yön veren etkenlerdendir (Lefcourt, Hogg, Struthers ve Holmes, 1975). İçten denetimli kişi, dıştan denetimli kişiye oranla, sorunlar karşısında daha mücadeleci olacak, olumlu pekiştirici almak ya da itici uyarıcılardan kaçmak için daha yoğun çaba gösterecektir; dıştan denetimli bir kişinin ise, aynı durumda işleri daha fazla oluruна bırakması söz konusu olabilir. Yapılan bir araştırmaya göre (Crandall, Catkovsky ve Crandall, 18965), öğrencilerin içten denetimli oluşlarıyla karne notları arasında olumlu ilişki saptanmıştır.

Amaç

Laboratuvar şartlarında başarıyla gerçekleştirilen operant şartlama yoluyla davranışa şekil verme, her zaman açıkça farkedilmese de günlük yaşamın hemen her alanında ortaya çıkmakta, özellikle eğitim alanında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Gerçek yaşamda olduğu gibi birtakım edebiyat ürünlerinde de çeşitli operant şartlama tekniklerine raslamak mümkündür. Araştırmamızın temel amacı, kişilerarası ilişkilerin ve insan-nesne etkileşimlerinin yoğun bir şekilde sergilendiği masallarda operant şartlama tekniklerinden hangilerinin kullanıldığını ve dolayısıyla masalı okuyan / dinleyen çocuklara ne tür davranış modelleri sergilendiğini belirlemektir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, inceleme materyalimizin özeliğinden ötürü, masal kahramanlarının gerçek anlamda öğrenip öğrenmediklerini araştırmıyoruz; amacımız sadece, masalarda operant şartlama tekniklerinden hangilerinin kullanıldığını saptamaktır. Çünkü diyelim ki bir masal kahramanı, hatalı bir davranışından ötürü ceza aldı; ceza almalarına yol açan davranışları kahramanların ilerde tekrarlayıp tekrarlamadıkları, yani verilen cezanın davranış değişikliğine yol açıp açmadığı genellikle masalarda belirtilmemektedir. Zaten bizi ilgilendiren de bu değildir. Çünkü "Modelden Öğrenme" başlıklı bölümde ayrıntıları ile anlatıldığı üzere, masalı okuyan çocuğa model teşkil eden kahramanın, yaptığı hatalı davranıştan ötürü ceza alıp almaması önemlidir; aldığı ceza ya da olumlu pekiştireçten ötürü kahramanda davranış değişikliğinin görülüp görülmediği araştırmamızın kapsamı dışında kalmaktadır.

Yukarda belirtilen temel amacın bir uzantısı olarak da masalarda ne tür denetim odakları sergilendiğini saptamak, araştırmamızın ikinci amacı oldu; yani masal kahramanlarının içten denetimli mi, yokda dıştan denetimli mi oldukları, bu açıdan masalarda çocuklara ne tür modeller sunulduğu belirlenmeye çalışıldı.

Elimizde, masaları operant şartlama ve denetim odağı açısından inceleyen örnek araştırmalar bulunmadığından, araştırmamız, konuya ilişkin bir deneme niteliği taşımaktadır. Her şeyden önce bu araştırma ile, operant şartlamaya ve denetim odağına ilişkin bilgilerin masalların analizinde kullanılıp kullanılmayacağını ve dolayısıyla bu tür bir analizde ortaya ne gibi metodolojik sorunlar çıkacağını görmek mümkün olacaktır.

Önem

Masalın, çocukların eğitiminde önemli yeri vardır. Bu gerçekten yola çıkarak, çocukların masalardan neler öğrendikleri çeşitli yaklaşımlarla araştırılabilir. Örneğin, masalların anadilin öğrenilmesine olan katkısı, ya da moral gelişim üzerindeki etkisi araştırılabilir. Araştırmamızda, bir grup masaldaki kahramanların çocuklara hangi davranış modellerini sundukları, ne tür davranışlarla onlara örnek teşkil ettikleri incelenmektedir. Kahramanlar hangi davranışları yaptıklarında ödül ya da ceza almaktadırlar, önlerine çıkan sorunları akıllarıyla mı, fizik güçleriyle mi yeniyorlar, yoksa işi şansa mı bırakıyorlar? Bu ve benzeri sorulara, masaları inceleyerek bulacağımız karşılıklar, bize, masalarda sergilenen davranış modellerinin niteliği

hakkında bilgi verecektir. Bunu bilmemiz önemlidir; çünkü çocuklar, masallardaki kahramanları model alarak onların birtakım davranışlarını taklitle yönelebilirler. Çocuklara okunan, ya da ellerine verilen masal kitaplarının onlara ne tür davranışlar kazandıracığını başta anababalar olmak üzere, çocuk eğitimi ile ilgilenen herkes bilmek ister. Bu yüzden, çocuk kitaplarında sergilenen birtakım davranış modellerini bilimsel yaklaşımlarla ortaya konan ölçütlere dayanarak incelemekte yarar vardır.

Modelden Öğrenme

Çocukların masal kahramanlarını model alarak, onların birtakım davranışlarını taklit yoluyla kendilerine maledecekleri yolundaki düşüncemiz, Bandura'nın modelden taklitle öğrenme konusundaki kuramsal görüşlerine ve konuya ilişkin araştırmalara dayanmaktadır. Bandura'ya göre bazen doğrudan yaşantı yoluyla, bazen de gözlem yoluyla öğrenilir (Bandura, 1977). Örneğin bir insan belli bir nesneden, kendisi o nesne ile ilgili doğrudan bir yaşantı geçirmediği de olsa, sadece başkalarının korktuğunu gözleyerek korkmaya başlayabilir. Ya da bir çocuk, başka bir çocuğun belli bir davranışta bulunarak olumlu pekiştirici aldığını gözledikten sonra, kendisi de aynı davranışta bulunabilir. Burada "vicarious" terimiyle ifade edilen pekiştirme ve öğrenme söz konusudur. Vicarious pekiştirme, başka bir organizmaya verilen pekiştiricinin, olayı izleyen bir gözlemci (observer) üzerindeki etkisi anlamına gelmektedir (Sechrest, 1961).

Gözlem yoluyla öğrenme sadece insanlara özgü değildir. Çeşitli hayvanların, örneğin rehesus maymunlarının gözlem yoluyla öğrenebildikleri deneylerle gösterilmiştir (Derby ve Riopelle, 1959).

Yapılan araştırmalara göre çocuklar işbirliği, yardımseverlik ve diğergâmlık gibi birtakım istenik sosyal davranışları yetişkin modellerden öğrenebilirler (Poulas ve Leibert, 1972); modelin bir başka çocuk olması durumunda da yine öğrenme söz konusu olabilmektedir (Hartup ve Coates, 1967). Çocuklar anababaların ve başka yetişkinlerin saldırganca davranışlarını da model alabilmekte ve bu yolla saldırganlığı öğrenebilmektedirler. (Bandura ve Walters, 1959; Morgan, 1981). Bunların yanı sıra, çocuklar saldırganlığı televizyondaki saldırgan modellerden de öğrenmektedirler (Liebert ve Baron, 1972). Yine, yapılan çeşitli deneylerde, saldırganlığın sergilendiği filim gösterilen çocuklar, filim sonrasında, saldırganlık içermeyen filim seyreden ço-

çocuklara oranla daha fazla saldırganlık göstermişlerdir (Bandura, Ross ve Ross, 1961; Bandura, Ross ve Ross, 1963a).

Burada belirtilmesi gereken nokta, modelin saldırganlığının, çocuğun bu saldırganlığı taklit etmesi için tek başına yeterli olmadığı yolunda bazı araştırma bulguları bulunduğuudur. Bu araştırmalara göre saldırganlık gösteren modelin cezalandırıldığını gören çocuklar, ödüllendirildiğini gören çocuklara oranla daha az taklit edilmiş saldırganlık ortaya koymaktadırlar (Bandura ve Walters, 1964; Bandura, Ross, ve Ross, 1964; Bandura, Ross, ve Ross, 1963b). Filmde, saldırgan modelin yiyecek ya da sosyal statü elde ettiğini gören çocuklar, saldırganlığın cezalandırıldığını izleyen çocuklara oranla modeli daha fazla taklit etmektedirler.

Çocukların ya da yetişkinlerin hangi modelleri ne ölçüde taklit edebilecekleri, başka faktörlerle de ilişkili gözükmektedir. Bir araştırmada, trafik ışıklarına uymayan bir modelin (araştırmacı asistanı) bulunması halinde, ışığa uymayan yayaların sayısının arttığı, bu artışın, modelin yüksek statülü kişi görünümünde olması halinde daha da fazlaştığı saptanmıştır (Lefkowitz, Blake ve Mouton, 1955). Aslında bu ve benzeri örneklerin, modelden öğrenme yerine, sosyal psikolojideki "uyma" kavramıyla (Kağıtçıbaşı, 1976) açıklanmasının daha yerinde olabileceği düşünülebilir. Fakat, modelden öğrenme ile uyma davranışı arasında, temelde kebenzerlik vardır (Bandura ve Walters, 1964). Uyma davranışına yol açan bazı değişkenler, Bandura'nın modelden öğrenmesi için de geçerli olabilmektedir. Örneğin, yukarıda değinilen, uyulan kişinin statüsünün / gücünün, çocukların modelden öğrenmelerinde bir değişken olduğu anlaşılmaktadır. Bandura ve arkadaşlarının konuya ilişkin bir araştırmalarında (Bandura, Ross ve Ross, 1963c), çocuklarında katıldığı bir deney ortamında, iki yetişkinden birisi, çocuklarla yakından ilgilenmemekte fakat, pekiştireci dağıtmaktadır; diğer yetişkin ise çocuklarla oynamakta ve gerektiğinde onlarla birlikte pekiştireç almaktadır. Araştırmanın bulgularına göre çocuklar, pekiştireç veren yetişkini diğerine oranla daha fazla taklit etmektedirler. Pekiştireç veren yetişkinin daha fazla taklit edilmesi, diğerine göre daha yüksek statülü / daha güçlü algılanmasına bağlanmaktadır.

Çocukların film ve kitaplarda izleyecekleri saldırganlıkların, modelden öğrenmelerine zemin hazırlamanın yanı sıra bir başka işlevleri daha vardır. Bir görüşe göre, hayalî saldırganlıkta bulunmak, saldırganlık dürtüsünü azaltır. Bu konuda yapılan bir deneyde (Fesh-

bach, 1955), kendilerini kızdıran araştırmacıya karşı hayâlde / fan tazide saldırganlık yaşamaları sağlanan deneklerin, yaşamayanlara oranla, testetme şartında, araştırmacıya daha az saldırganlık yönelttikleri saptanmıştır. Bu durumda hayalî saldırganlığın kişiye, katarsis fırsatı sağladığı düşünülebilir. Filimleri ve masalları izleyen çocukların, bunlardaki kahramanlarla özdeşim (ya da empati*) kurarak, çeşitli engeller karşısında bu kahramanların sergiledikleri saldırganlıkları, kendi saldırganlıklarınıymış gibi algılamaları ve bu yolla hayalî saldırganlıkta bulunmaları söz konusu olabilir. Böyle olunca da, gerçek yaşamdaki saldırganlıklarında azalma bekleyebiliriz.

Hayalî saldırganlığa ilişkin yukarda sözü edilen deney ile, daha önce değinilen, saldırgan modelin çocukların saldırganlığını artırdığı yolundaki deneyler birbirleriyle çelişiyor görülebilir. Fakat konuya farklı açılardan yaklaşan bu iki grup deneyin ayrı ayrı incelenmeleri halinde, aralarında nitelik farkı bulunduğu, bu yüzden de birbirleriyle çelişmedikleri görülecektir.

Çocuklar, yardımseverliğin ve saldırganlığın yanı sıra daha başka davranış şekillerini de modelden öğrenebilirler. Örneğin bunlardan birisi, modelin başarıya ulaşma konusundaki güdüsü olabilir. Modelin güçlükler karşısındaki mücadele azmi, çocuklar için yararlı bir taklit ögesi haline gelebilir. Film ve masalları bu açıdan incelemek de mümkündür. McClelland, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 44 kadar ülkeye ait çok sayıdaki çocuk kitabını ele alarak, 1300'ün üzerinde masal ve hikâyeyi taşıdıkları "başarı güdüsü, yakınlık ve güç" motifleri açısından incelemiştir. McClelland'ın asıl amacı, söz konusu masal ve hikâyelerin çocuklara ne tür davranış modelleri sunduğunu araştırmak değildi. McClelland (1961) bu araştırmasını, bir toplumun sosyal ve ekonomik gelişme hızının, önemli ölçüde o toplumdaki bireylerin başarı güdülerine dayandığını göstermek için gerçekleştirmiştir. Bir toplumdaki başarı güdüsünün ise en iyi o topluma ait halk hikâye ve masallarında ortaya çıktığına inandığı için, çeşitli ülkelere ait çocuk kitaplarını incelemiştir. Bazı bilim adamlarınca örneğin Kağıtçıbaşı (1976) tarafından eleştirilen bu araştırmanın bize önemli sonucu, McClelland'ın "The Achieving Society" adlı kitabından öğrendiğimize göre 40 ülke arasında, en yüksek başarı güdüsü ortalamasının Türk çocuk kitaplarına ait oluşudur ($M=3.62$); Alman çocuk kitaplarındaki başarı güdüsü ortalaması ise $M = 2.14$ 'dür.

* Empati (empathy), bir kişinin karşısındakinin duygu ve düşüncelerini tam olarak anlaması, yaşaması ve bu durumu gerektiğinde ona iletmesi sürecine verilen addır.

(Sözü edilen araştırmada, Türkiye'den daha yüksek bir ortalama, özel bir grup olarak ele alınan Kanada'ya ait İngiliz Katolik çocuk kitaplarında ortaya çıkmıştır.)

Masal kahramanlarının, itici uyarıcılarından kurtulmadaki ve olumlu pekiştireç almadaki istek ve gayretleri, kanımızca denetim odağı kavramı ile ilgilidir. Kuvvetle muhtemeldir ki, içten denetimli kişilerin başarı güdeleri, dıştan denetimlilerinkine oranla daha yüksek olsun.

YÖNTEM

İncelenen Masallar:

Bu araştırmada Grimm Kardeşler'in (1943) derledikleri 31 Alman Halk Masalı ile Eflâtun Cem Güney (1962 ve 1978) ve Pertev Naili Boratav (1969) tarafından derlenen Türk Halk Masalları'ndan 32 tanesi ve Tahir Alangu'nun (1968) derlediği 15 Keloğlan Masalı incelendi.

İncelemek amacıyla ele alınan Türk Halk Masalları ve onun özel bir türü kabul edebileceğimiz Keloğlan Masalları, yüzyıllar boyunca ağızdan ağıza geçerek günümüze kadar ulaşmış, oldukça yakın zamanda da yazıya geçirilmiştir; kültürümüzden önemli çizgiler taşıyan bu masalların ülkemizde yaygın olarak tanındığı, sevildiği kuşkusuzdur. Jacob ve Wilhelm Grimm kardeşlerce derlenen ve dünyada "Grimm Masalları" adıyla tanınan masallar ise, ülkemizde kendi halk masallarımızdan sonra en çok tanınan ve sevilen masallar arasında yer almaktadır; Pamuk Prenses, Kül Kedisi, Bremen Şehri Çalgıcıları ve benzerleri ülkemiz çocuklarının zihinlerinde yer eden, dolayısıyla eğitimlerinde rolü olan masallardandır. Bu yüzden, Türk Halk Masalları ile birlikte Grimm Masalları'nı da ele almayı uygun gördük.

İnceleme Şekli ve İstatistiksel Analiz:

Toplam 78 masalın her biri, araştırmacı tarafından uygun episodlara* bölünerek, bu episodlarda operant şartlama kavramlarına ilişkin bir olayın sergilenip sergilenmediği, eğer böyle bir olay varsa bunun niteliği saptandı. Örneğin bir masal kahramanı, bir davranış sonucunda yiyecek elde ediyorsa, burada 'şartsız olumlu pekiştireç'

* Episod (episode) burada, kendi içinde bütünlüğü olan parça anlamında kullanılmaktadır.

e ilişkin bir olay sergileniyor demektir. Masalların operant şartlama açısından incelenmesinde ele alınan kavramlar şunlar olmuştur:

1. Olumlu pekiştirmeyle pekiştirme
  - a) Şartsız (birincil) olumlu pekiştirmeyle
  - b) Şartlı (ikincil) olumlu pekiştirmeyle
  - c) Tesadüfî pekiştirme
2. Kaçınma davranımı
3. Kaçma davranımı
  - a) Şansla /başkalarının yardımıyla
  - b) Akılla /kahramanın kendi gayretiyle
4. Ceza
  - a) Ölüm
  - b) 40 katır — 40 satır.
  - c) dayak
  - d) işkence
  - e) yoksun bırakma

Denetim odağı ile ilgili veriler ise, yukarda sözü edilen episodlarda, kahramanların davranışlarının içten denetimli mi yoksa dıştan denetimli mi olduğu saptanarak toplandı. Denetim odağının türü, asıl masal kahramanları ve ikincil masal kahramanları (masalda asıl kahramanlarının yanında ikinci derecede rol üstlenen kahramanlar) olmak üzere iki ayrı grup için ayrı ayrı belirlendi.

Ayrıca, masallar episodlara bölünmeden, her bir masal bir bütün olarak ele alınarak, masalın tümünde saldırganlık bulunup bulunmadığı ve eğer saldırganlık varsa bu saldırganlığın ceza görüp görmediği saptandı. Bunun yanı sıra, asıl masal kahramanlarına bir başkası tarafından "öğüt" verilip verilmediği, veriliyorsa kimin tarafından verildiği de belirlendi.

Masallar araştırmacının yanı sıra ikinci bir kişi tarafından da incelendi. Araştırmacı ile bu hakemin yaptıkları sınıflamalar arasında % 89 oranında uyuma olduğu saptandı. Üzerinde uyulamayan sınıflamalar üzerinde araştırmacı ile hakem arasında yapılan tartışma sonucunda uzlaşma sağlanan sınıflamalar verilere dahil edildi, üzerinde uzlaşmaya varılamayanlar ise verilere katılmadı.

Toplanan verilerin, istatistiksel değerlendirilmesinde Kay-Kare ve Fisher Tam Olasılık Testi kullanılmıştır.

BULGULAR

Tablo I'de, operant şartlama tekniklerinden hangilerinin, hangi masal grubunda ne miktarda ortaya çıktığı, Tablo II'de ise asıl ve ikincil masal kahramanlarının cinsiyetlerine göre sergiledikleri içten ve dıştan denetim miktarları gösterilmiştir. Tablo III'de de, her bir masal bir bütün olarak ele alındığında, saldırganlık ögesi taşıyan ve taşımayan masalların miktarı ile, saldırganlığın cezalandırılıp cezalandırılmadığı masalların sayısı gösterilmektedir; Tablo III'de ayrıca, kahramana bir bilge kişi tarafından "öğüt (nasihat)" verilen masalların sayısı belirtilmektedir.

Toplanan veriler istatistiksel işlemlerle değerlendirildiğinde, Grimm Masalları ile Türk Halk Masalları (Keloğlan hariç) arasında, sergiledikleri olumlu pekiştireç ya da ceza açısından anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür. Buna karşılık masalların tümü dikkate alındığında, sergilenen olumlu pekiştireç ve ceza miktarları arasında anlamlı farklılık vardır (kay-kare uyum testi ile saptanmıştır $X^2 =$

TABLO — I

Grimm ve Türk Halk Masallarında* Operant Şartlama Teknikleri

Operant Şart. Teknikleri		Grimm Masal.	Türk H.M. (Keloğlan hariç)	Keloğlan Masal.
Olumlu pekiştir.	şartsız	29	33	8
	şartlı	11	10	19
	tesadüfi	3	10	1
Kaçınma		7	12	11
Kaçma	şansla	8	19	1
	akılla	16	14	8
Ceza	ölüm	6	6	7
	40—katır 40—sadır	—	5	—
	dayak	2	3	2
	İşkence	7	1	3
	yoksun bırakma	7	7	6

* 31 Grimm, 32 Türk Halk (Keloğlan hariç) ve 15 Keloğlan Masalı

TABLO — II
Grimm ve Türk Halk Masallarında* Denetim Odağı Türü

Denetim odağı türü		Grimm Masal	Türk H.M. (Keloğlan hariç)	Keloğlan Masal.
Asıl Masal Kahramanları				
İçten denetim	erkek	10	11	14
	kadın	8	3	—
Dıştan denetim	Erkek	3	7	1
	kadın	7	7	—
İkincil Masal Kahramanları				
İçten denetim	erkek	7	3	1
	kadın	1	5	—
Dıştan denetim	Erkek	4	3	10
	kadın	1	4	2

* 31 Grimm, 32 Türk Halk (Keloğlan hariç) ve 15 Keloğlan Masalı

TABLO — III
Grimm ve Türk Halk Masallarında* Saldırganlık ve Öğüt

		Grimm Masal.	Türk H.M. (Keloğlan hariç)	Keloğlan Masal.
Saldırganlık var		14	15	11
Saldırganlık yok		17	17	4
Sald. ceza görüyor		9	11	1
Sald. ceza görmüyor		4	4	10
Öğüt	kadın	3	5	1
	erkek	2	9	2

* 31 Grimm, 32 Türk Halk (Keloğlan hariç) ve 15 Keloğlan Masalı

20,7, s.d. = 1, $p < .001$); 78 masaldaki toplam olumlu pekiştireçlerin sayısı, ceza sayısının yaklaşık iki katıdır (Tablo IV).

Grimm Masalları ile Türk Halk Masalları (Keloğlan dahil) arasında, saldırganlık ögesi taşıyıp taşımamak bakımından anlamlı farklılık yoktur. Kahramanların gösterdikleri saldırganlıkların cezalandırılıp cezalandırılmaması açısından ise, Grimm ve Türk Halk

TABLO — IV
Toplam 78 Grimm ve Türk Halk Masalı'nda (Keloğlan dahil)
Sergilenen Olumlu Pekıştirenler ve Cezaların Miktarı

	Olumlu Pekıştiren	Ceza
	124	62
$X^2 = 20.7,$	s.d. = 1,	p < .001

Masalları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür. Buna karşılık, saldırganlığın cezalandırılıp cezalandırılmaması açısından Türk Halk Masalları (Keloğlan hariç) ile Keloğlan Masalları arasında ve yine Grimm ile Keloğlan Masalları arasında Fisher Tam Olasılık Testi Kritik Değerler Tablosu'na göre $p < .005$ düzeyinde anlamlı farklılık olduğu saptanmıştır (Tablo V).

TABLO — V
Saldırganlıkların Cezalandırılıp Cezalandırılmaması Açısından
Üç Masal Türü Arasındaki Farklılıklar

Masal türü	Saldırganlık ceza görüyor	Saldırganlık ceza görmüyor
Türk H. M.	11	4
Keloğlan M.	1	10
Grimm M.	9	4

Türk Halk ile Keloğlan Masalları arasında ve Keloğlan ile Grimm Masalları arasında Fisher Tam Olasılık Testi Kritik Değerler Tablosu'na göre anlamlı farklılık vardır ($p < .005$)

Kahramanların itici uyarıcıların etkisinden kurtulmalarının (kaçmanın), kendi akıllarıyla mı yoksa başkalarının yardımıyla mı yani şansla mı olduğu açısından Grimm ve Türk Halk Masalları (Keloğlan dahil) arasında anlamlı ilişki yoktur. Fakat bir motifte kaçma davranışının akıl ya da şansla olması ile bu motif Türk Halk ya da Keloğlan masallarına ait olması arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($X^2 = 4.4,$ s.d. = 1, $P < .05$). Bu ilişkinin derecesine bakıldığında olağanlık karsayısı (contingency coefficient) $C = .31$ bulunmuştur (Tablo VI).

Eserlerin tümü dikkate alındığında, 78 masalda akılla ortaya çıkan kaçma davranışının miktarı ile şansla ortaya çıkan davranışının miktarı arasında anlamlı farklılık yoktur.

TABLO — VI
Türk Halk ve Keloğlan Masalları'nda Şansla ya da Akılla Ortaya Çıkan
Kaçma Davranışları

Masal türü	Kaçmanın niteliği		Toplam
	Şansla	Akılla	
Türk H. M.	19	14	33
Keloğlan M.	1	8	9
Toplam	20	22	42

$$X^2 = 4.4, \quad s.d. = 1, \quad p < .05$$

Denetim odağına ilişkin veriler dikkate alındığında ise 78 masalda gerek asıl, gerekse ikincil masal kahramanlarının içten ya da dıştan denetimli olmaları bakımından Grimm ve Türk Halk Masalları (Keloğlan dahil) arasında anlamlı farklılık olmadığı saptanmıştır. Fakat, masalların tümünde sadece asıl kahramanları dikkate alındığında, kahramanın cinsiyeti ile denetim odağının içerde ya da dışında olması arasında anlamlı ilişki saptanmıştır ($X^2 = 5.3$, s.d. = 1, $p < .05$); bu ilişkinin derecesi $C = .26$ 'dır (Tablo VII). Masallardaki asıl kahramanlarla birlikte ikincil kahramanlar da dikkate alındığında ise, cinsiyet ile denetim odağının içerde ya da dışarda olması arasında anlamlı ilişki saptanamamıştır.

TABLO — VII
Toplam 78 Grimm ve Türk Halk Masalı'ndaki (Keloğlan dahil)
Asıl Masal Kahramanlarının Cinsiyetleri ile İçten ya da
Dıştan Denetimli Oluşları Arasındaki İlişki

Denetim odağı türü	Cinsiyet		Toplam
	Erkek	Kadın	
İçten denetim	35	11	46
Dıştan denetim	12	14	26
Toplam	47	25	72

$$X^2 = 5.3, \quad s.d. = 1, \quad p < .05$$

Masalların tümünde, asıl kahramanlara öğüt verenlerin cinsiyetleri dikkate alındığında, öğüt veren erkeklerle kadınların miktarları arasında anlamlı farklılık bulunmadığı saptanmıştır.

TARTIŞMA

Masallara ilişkin gerçekleştirilen bu araştırma, her şeyden önce, masalların, operant şartlama teknikleri ve denetim odağı açısından

incelenmesinin mümkün olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra elde edilen bulgular, incelenen masallara ilişkin edebiyatçıların ve edebiyat tarihçilerinin ortaya koyduğu görüşleri destekler niteliktedir.

Bulgular, iki ana grup masal arasında, yani Grimm Masalları ile Keloğlan dahil olmak üzere Türk Halk Masalları arasında dört ayrı açıdan anlamlı farklılık olmadığını göstermiştir. Söz konusu bu dört değerlendirme açısı şunlardır: a) Masallardaki motiflerin olumlu pekiştireç mi ceza mı taşıdığı, b) Masalda saldırganlık bulunup bulunmadığı, c) Kaçma davranışlarının akılla mı, şansla mı ortaya çıktığı, d) Kahramanların içten mi yoksa dıştan mı denetimli oldukları. Ayrıca, Keloğlan hariç olmak üzere Türk Halk Masalları ile Grimm Masalları arasında, saldırganlığın cezalandırılıp cezalandırılmaması açısından da anlamlı farklılık bulunmamıştır. Bu bulgular bize, Türk Halk Masalları ile Grimm Masalları arasında temelde büyük bir benzerlik olduğunu göstermektedir. Operant şartlama ve denetim odağı açısından incelenen masalarda saptanan bu benzerlik, halk masallarının kökeni konusunda edebiyat tarihi alanında yapılan araştırmalara ışık tutacak niteliktedir.

Grimm ve Türk Masalları arasındaki bu temel benzerliğin yanı sıra, Keloğlan Masalları, diğer tür Türk Halk Masalları'ndan ve Grimm Masalları'ndan farklılık göstermektedir. Şöyle ki: Kaçma davranışına ilişkin motiflerin, akıl ya da şans ile ortaya çıkışı ile, bu motiflerin Keloğlan ya da diğer Türk Halk Masalları'na ait oluşu arasında anlamlı ilişki saptanmıştır. Bulgulara göre Keloğlan Masalları'nda, Keloğlan, çeşitli itici uyarıcılardan kimseden yardım görmeden, sadece kendi aklını kullanarak kurtulurken, diğer Türk Masalları'nın kahramanları, bazen kendi akıllarını kullanarak, fakat daha çok başkalarının yardımıyla ya da şansla itici uyarıcılardan kurtulmaktadırlar.

Keloğlan Masalları'nın diğer masalarda ayrıldığını gösteren bir başka bulgu da, saldırganlığın cezalandırılıp cezalandırılmaması ile ilgilidir; bu açıdan Grimm ile Türk Halk Masalları (Keloğlan hariç) arasında anlamlı bir farklılık yokken, Keloğlan Masalları ile diğer Türk Halk Masalları ve yine Keloğlan Masalları ile Grimm Masalları arasında anlamlı farklılık vardır; Grimm ve Keloğlan dışındaki Türk Halk Masalları'nda sergilenen saldırganlıkların büyük kısmı cezalandırılırken, Keloğlan Masalları'nda Keloğlan'ın ortaya koyduğu saldırganlıklar, çoğunlukla cezasız kalmaktadır. Bu yönüyle Keloğlan, eğitsel açıdan zararlı sayılabilecek bir model olmaktadır. Çünkü yazımızın Giriş Bölümü'nde de değinildiği üzere, Bandura

ve arkadaşlarınca gerçekleştirilen deneylerde ortaya çıktığına göre, çocuklar, izledikleri saldırgan modelin cezalandırılmaması halinde modeli daha fazla taklit etmekte, saldırgan modelin cezalandırılması halinde ise daha az taklit etmektedirler.

Masallardaki olumlu pekiştireçler, yiyecek, içecek ya da mutlu bir evlilik gibi şartsız (birincil) pekiştireçler, altın, anahtar, büyülü tüy gibi şartlı (ikincil) pekiştireçlerdir. Cezalar ise dayak, ölüm, işkence, birtakım haklardan yoksun bırakma şeklindedir. Masalların tümü dikkate alındığında, kahramanlara yöneltilen cezaların sayısı, olumlu pekiştireçlerin yaklaşık yarısı kadardır. Bu durum, incelenen masalların tümü için lehte bir puan sayılabilir. Çünkü, cezaya ağırlık vererek çocukların davranışlarını değiştirmeyi öngören bir eğitim sistemine oranla, ödüle ağırlık vererek davranış değiştirmeyi amaç bir eğitim sistemi daha etkili ve yararlıdır. İncelenen masallardaki modellerin çoğunlukla ceza yerine olumlu pekiştireç alan modeller oluşu, bu masalların, söz konusu açıdan çocuklar için yararlı bir eğitimsel kaynak olabileceği izlenimini vermektedir.

Grimm ve Türk Halk Masalları'nda (Keloğlan hariç) genellikle, masalın asıl kahramanına kötülük eden kişi, masalın sonunda bazen asıl kahraman ya da onun dostları tarafından, bazen de kimin tarafından olduğu belirtilmeksizin cezalandırılmaktadır. Keloğlan Masalları'nda ise cezalar, çoğunlukla bizzat Keloğlan tarafından verilmektedir. Saldırganlığın cezalandırılması, yerine göre eğitimsel açıdan yararlı sayılsa da, cezalandırmalarda bazen aşırıya kaçılmaktadır. Gerek Grimm'deki bazı kahramanlar, gerekse Keloğlan, saldırgan kişiye ceza vermek isterken cezanın dozunu kaçırmada, giderek kendileri de saldırgan ve "kötü kişi" rolüne girmektedirler. Örneğin Grimm Masalları'ndan "Köpek ile Serçe" de, bir arabacı köpeği kasten ezip öldürür. Bu durum karşısında köpeğin dostu olan serçe, arabacıyı cezalandırmak ister; önce arabacının atlarını kör eder, sonra şarap fiçilerini deler, buğdayını, evini yokeder; öfkesi geçmez, arabacının, karısını öldürmesine yol açar. Serçe, dostunun intikâmını almak isterken giderek sadizm içine girmiş, saldırganlıkta arabacıyı geçmiştir. Benzer şekilde bazı Keloğlan Masalları'nda da Keloğlan, kendisine sadece parasal yönden zarar veren köylülere ceza vermek amacıyla harekete geçmekte, onların dayak yemelerine, sürülerini kaybetmelerine, nihayet ölmelerine yol açmaktadır. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, kabul edilebilir nitelikte olmayan cezalara Grimm ve Keloğlan Masalları'nda sıklıkla rastlanmaktadır. Özellikle bazı

Grimm Masalları'nda cezaların işkenceye dönüştüğü görülmektedir. Gerçi, saldırganlığın cezalandırılıp cezalandırılmaması açısından Grimm Masalları ile Türk Halk Masalları (Keloğlan hariç) arasında anlamlı bir farklılık yoktur; yani bu iki grup masalda ceza gören ve görmeyen saldırganlıkların miktarı birbirine yakındır. Fakat Türk Halk Masalları'nda suçlulara daha çok "40 katır - 40 satır" şeklindeki klişe ceza verilirken ve bu cezanın nasıl uygulandığı ayrıntıları ile anlatılmazken, Grimm Masalları'nda suçlulara sadizm yüklü işkenceler uygulanabilmektedir. Örneğin Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler'de, Pamuk Prenses'e kötülük eden kraliçe, demirden kızgın terlikler giydirilerek öldürülmektedir; ya da Kül Kedisi'nde, kötü yürekli iki kardeşin gözleri güvercinler tarafından oyulmaktadır; başka masalarda ise bazı kötü kişiler çıplak olarak çivi ya da yılan dolu fiçılara atılmaktadır. Türk Halk Masalları'nda ise bu tür işkencelere raslamıyoruz. 31 Grimm Masalında saptanan 7 işkenceye karşılık, 32 Türk Halk Masalı'nda sadece 1 işkence saptanmıştır; bu işkence ise bir kadın kahramanın ağzına bulaşık suyu dökülmesi şeklindedir.

Denetim odağına ilişkin bulguları dikkate aldığımızda, Grimm ve Türk Halk Masalları (Keloğlan dahil) arasında, kahramanların içten ya da dıştan denetimli oluşları bakımından fark bulunmadığı, aynı zamanda, masalların tümü ele alındığında, asıl ve ikincil kahramanların cinsiyetleri ile içten ya da dıştan denetimli oluşları arasında da anlamlı farklılık bulunmadığı saptanmıştır. Bu bulgu, gerek Grimm gerekse Türk Halk Masalları'nda, kadın ve erkek kahramanların içten ya da dıştan denetimli olmak bakımından birbirlerine benzedikleri anlamına gelmektedir. Kanımızca bu ilginç bir bulgudur. Çünkü, bu konuda bir hipotez ortaya atılacak olsa, akla ilk gelen, kadınların içten, erkeklerin ise dıştan denetimli olduklarını ileri sürmektir. Böyle bir hipotezin dayanacağı mantık ise, masalların geleneksel kültürü yansıttığı, geleneksel toplumlarda ise erkeklerin kadınlara oranla daha özgür, daha girişken ve mücadeleci oldukları, dolayısıyla erkeklerin çoğunlukla içten, kadınların ise dıştan denetimli olacaklarıdır. Oysa böyle bir görüşün incelediğimiz masallar için geçerli olmadığı görülmektedir; kadınlar da erkekler kadar girişimci ve mücadelecidirler; denetim odaklarının iç ya da dış kaynaklı oluşu bakımından kadınlarla erkekler arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Grimm ve Keloğlan dışındaki Türk Halk Masalları'nda gerek kadınlar gerekse erkekler, bazen içten denetimli kişiler olarak sorunları kendi güçlerini kullanarak aşmakta, bazen de işleri oluruna bırakan, sihire ya da bilgelerin öğütüne sığınan dıştan denetimli kişiler olmaktadır. Masal-

larda kadınların, özellikle evlenme konusunda dıştan denetimli oldukları gözlenmektedir. Örneğin bir kral/padişah, kızını evlendirmek için üç şart ortaya koyar*. Bu şartları yerine getirene kızını vermeyi vaat eder. Birçok genç bu sınava girer, sonunda birisi kazanır ve kızla evlenir. Burada genç kız, ne sınavın üç şartını kendisi koymaktadır, ne de bu sınavı kazanacak olanı tayin edebilmektedir. Evlenme olayı dışında, kadınlar da erkekler oranında girişimci ve dolayısıyla dıştan denetimlidirler.

Veri toplarken bir değişken olarak ele almadığımız, fakat masalların incelenişi sırasında belirgin şekilde ortaya çıkan bir husus, üç kız ya da erkek kardeşten küçük olanının, büyüklere oranla daha akıllı, daha girişimci oluşudur. Yapılan inceleme, küçük kardeşlerin içten, büyüklerin ise dıştan denetimli olduklarını göstermektedir. Pek çok masalda küçük kız kardeş / ya da erkek kardeş, zor durumda kalan ablalarını / ağabeylerini kurtarmaktadır.

Bu noktada belirtmek gerekir ki Keloğlan, denetim odağı konusundaki özellikleriyle de diğer masal kahramanlarından ayrılmaktadır. Bulgulara göre, tüm masallardaki asıl ve ikinci kahramanlar dikkate alındığında, kahramanların cinsiyetleri ile içten ya da dıştan denetimli oluşları arasında anlamlı ilişki saptanmamıştır. Buna karşılık, tüm masallardaki sadece asıl kahramanlar dikkate alındığında, kahramanların cinsiyetleri ile içten ya da dıştan denetimli oluşları arasında anlamlı ilişki saptanmıştır. Bu farklılık Keloğlan'dan kaynaklanmaktadır. Şöyle ki: Sadece asıl masal kahramanları dikkate alınarak, cinsiyet ile denetim odağının türü arasında ilişki arandığında, Keloğlan, asıl masal kahramanlarından birisi olarak değerlendirmeye alınmaktadır; incelenen 15 Keloğlan masalından 14 tanesinde Keloğlan içten denetimli, yalnızca 1 tanesinde dıştan denetimlidir. İkincil masal kahramanlarını da asıl kahramanlarla birlikte değerlendirmeye kattığımızda ise, Keloğlan'da bulunan 13 ikincil kahramandan sadece bir tanesi içten denetimli, 12 tanesi dıştan denetimlidir. Bu durum, yukarıda sözü edilen iki ilişkiden birinin anlamlı çıkmasına diğerinin ise anlamlı çıkmamasına yol açmıştır.

Keloğlan dışındaki halk masallarında genellikle masalın asıl kahramanı akıllı, iyi kalpli ve dürüst bir kişidir. Keloğlan ise akıllı, kurnaz, hilekâr, dolandırıcı, hatta kötü kalplidir. Keloğlan'ın davranışları Makyavelizm'e örnek gösterilebilir. Alangu (1968) Keloğlan'

* Evlenmede üç şart, ya da kahramanın üç güçlüğü yenmesi şeklindeki motif, masallardaki evrensel öğelerdendir.

ın kişilik özelliklerini “grotesk” terimiyle ifade etmektedir. Grotesk burada, kaba, haşın, alaycı, saldırgan anlamında kullanılmaktadır. Keloğlan, olumsuz sayılabilecek bu özelliklerinin yanı sıra, son derece girişimci, içten denetimli bir kişidir; önüne çıkan her güçlüğü zekâsıyla yener, rakiplerini perişan eder, sadece aklını kullanarak, başka hiç bir güce dayanmadan pek çok olumlu pekiştireç elde eder. Örneğin padişaha damat ve vezir olur, annesini rahat ettirir.

İyi kalpli ve dürüst masal kahramanlarının toplum tarafından niçin sevilip, yüzyıllarca yaşatıldığını anlamak kolaysa da, Keloğlan’ın nasıl olup da toplumca onaylanmayan davranışlara sahip bir kişi olarak aynı beğeniyi kazandığını anlamak ilk bakışta güçtür. Keloğlan’ın toplumca sevilen bir masal kahramanı olmasının nedeni, çelimsiz ve önemsenmeyen birisi olmasına rağmen, zekâsıyla başarıya ve mutluluğa ulaşabilmesi olsa gerek. Öyle görünüyor ki toplum, kullandığı yol ne olursa olsun, bir kişinin zekâ oyunları ile başarıya ulaşmasından hoşlanmaktadır. Ünlü dolandırıcı Sülün Osman’ın toplumda gördüğü ilgi de bu nedene dayanıyor olsa gerek. Hemen her hırsız, kalpazan ya da dolandırıcı, toplumun antipatisini kazanırken. Sülün Osman’ın toplumda sempati duyulan, belki de alttan alta hayranlık beslenen bir kişi oluşu her halde bir raslantı değildir. Eğer konuya Jung’un Analitik Kuram’ı açısından eğilecek olursak, Keloğlan’da ve Sülün Osman’da “kurnaz adam” arketipinin ortaya çıktığını ileri sürebiliriz. Ortak-bilinç dışındaki bu arketip, Sülün Osman’ın ve bir masal kahramanı olan Keloğlan’ın kişiliklerinde somutlaşmış olabilir. Toplum bu iki kişiye dolandırıcı oldukları için değil, dolandırıcılıkları kıvrak zekâ oyunlarına dayandığı için ilgi duymaktadır. Çünkü her ikisinin de dolandırıcılık yaparken kullandıkları taktikler, dinleyenlere komik gelmektedir. Sülün Osman saf vatandaşları kandırarak saat kulesi, tranvay ve benzerlerini satmaktadır. Keloğlan ise “Keloğlan ve Üç Canbazlar” adlı masalda (Alangu, 1968) şöyle bir dolandırıcılığa baş vurmaktadır: Keloğlan, karısına bir koyun kesip pişirmesini, dört kişilik de sofraya hazırlamasını söylüyor, ayrıca eve bir tavşanı bırakıyor. İkinci bir tavşanı alarak tarlaya gidiyor. Gelmelerini beklediği üç canbaz tarlaya geldiklerinde, yanındaki tavşana “eve git, bizim hamam’a söyle, koyun kesip pişirsin, dört kişilik de sofraya hazırlasın” der ve tavşanı salıverir. Tavşan kaçıp gider; üç canbaz bu sözlere inanmazlar fakat Keloğlan ile birlikte eve dönünce, evdeki tavşanı tarlada salıverilen tavşanı sanırlar, sofrayı ve koyunun pişirildiğini görünce de Keloğlan’a inanırlar. Yüksek fiyatla bu hünerli! tavşanı satın almak isterler. Keloğlan, epey naz-

landıktan sonra razı olur. Bu ve benzeri örnekler, Keloğlan ile Sülün Osman arasındaki benzerliği ortaya koyacak niteliktedir.

Keloğlan, bazı masalarda dıştan denetimli bir kişi olarak, sorunları zekâsıyla çözmekte, sosyal ve ekonomik yönden aşama kaydetmektedir; bu tür masalların, çocuklar için çok uygun birer davranış modeli olduğu şüphesizdir. Fakat bazı masalarda, zekâsını kötüye kullanan, insanları dolandıran, hatta onların ölmelerine yol açan, üstelik bu davranışları karşısında ceza almayan, bilâkis olumlu pekiştireç elde eden Keloğlan'ın, çocuklar için uygun bir model sayılamayacağı da açıktır. O halde Keloğlan masallarını tümünden "yararlı" ya da "zararlı" saymadan, her masalı kendi içinde değerlendirme gereği ortaya çıkmaktadır.

Konuya yüzeysel olarak bakıldığında, bazı masalarda Keloğlan'ın son derece saldırgan, hatta insafsız olduğu düşünülebilir. Fakat Keloğlan'ın saldırganlığı, diğer türdeki yerli ve yabancı halk masallarındaki saldırganlıklardan oldukça farklıdır. Diğer birçok masal kahramanı karşısındakine doğrudan doğruya kendisi zarar verirken, örneğin onu öldürürken, Keloğlan kimseyi öldürmemekte, sadece belli bir düzenbazlıkla karşısındakinin kendi kendini öldürmesine yol açmaktadır. Örneğin dereden sürüyle koyun çıkardığına köylüleri inandıran Keloğlan, köylülerin dereye dalıp boğulmalarına neden olur. Burada şunu ileri sürebiliriz ki, Keloğlan'ın içten denetimli bir kişi olmasına rağmen, karşısındaki kişilerin hemen hepsi dıştan denetimlidir. Dıştan denetimli bu kişiler, Keloğlan'ın sözlerine kolayca kanmakta, kendilerine söylenen sözlerin doğruluk derecesini akıllarını kullanarak irdelememektedirler. Bu durumda ölmelerinde ya da Üç Canbazlar örneğinde olduğu gibi maddî zarara uğramalarında, Keloğlan'ın olduğu kadar kendilerinin de payı vardır. Eğer onlar da Keloğlan gibi akıllarını kullanacak olsalar, böylesine zarara uğramaktan kurtulabileceklerdir. O halde şunu vurgulayabiliriz ki, Keloğlan Masalları'nda dolandırıcılığa prim veren bir havanın bulunmasına karşılık, dolandırıcılar önünde açık gözlü davranmanın gereğini vurgulayan mesajlar da vardır.

Masallardaki saldırgan modellerin çocuklar tarafından taklit edilmesi ve bu durumun eğitisel açıdan sakınca yaratması ihtimali oldukça yüksek görünmektedir. Fakat araştırmamızın Giriş Bölümü'nde değinildiği üzere, hayalî saldırganlığın saldırganlık dürtüsünü azaltacağı yolunda bazı araştırma bulguları da bulunmaktadır (Feshbach, 1955). Bu durumda çocukların, masalarda sergilenen saldırı-

ganlıklar yardımıyla hayali saldırganlıkta bulunabilecekleri ve bu yolla saldırganlık dürtülerinde azalma meydana gelebileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Eğer böyleyse, masallardaki saldırganlık öğelerinin, farklı bakış açılarıyla, çok yönlü değerlendirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, ele alınan masalların, operant şartlama ve denetim odağı açısından incelenmeye son derece elverişli olduğunu söyleyebiliriz. Masalların çoğunluğunda, çocukların eğitiminde yararlanabileceğimiz uygun davranış modelleri vardır; bunun yanı sıra eğitsel açıdan zararlı olabileceği izlenimini veren, örneğin çocukları saldırganlığa yöneltebilecek masallar da bulunmaktadır. Bu durumda, masalları toptan ele alarak belli bir eğitsel değer biçmek yerine, her masalı kendi içinde değerlendirmekte yarar vardır. Böylelikle hangi masalın, hangi açıdan yararlı davranış modelleri sunduğu belirlenebilir. Araştırmamızın amacı, bu tür bir belirlemeye temel teşkil edecek verileri elde etmektir. Masallardaki çeşitli modellerin, çocukların davranışları üzerindeki etkisi ise, birtakım deneylerle ayrıca araştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Alangu, T., *Çocuk kitapları üstüne*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1965.
- Alangu, T., *Keloğlan masalları*, İstanbul: Yayılcık Matbaası, 1968.
- Bandura, A., *Social learning theory*, New Jersey: Prentice-Hall, 1977.
- Bandura, A., Ross, D. and Ross, S. A., Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1961, 63, 575-582.
- Bandura, A., Ross, D. and Ross, S. A. Imitation of film-mediated aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1963, 66, 3-11 (a).
- Bandura, A., Ross, D. and Ross, S. A. Vicarious reinforcement and imitative learning. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1963, 67, 601-607 (b).
- Bandura, A., D. and Ross, S. A. A comparative test of the status envy, social power, and secondary reinforcement theories of identificatory learning. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1963, 67, 527-534 (c).
- Bandura, A. and Walters, R. H. *Adolescent aggression*. New York: Ronald, 1959.
- Bandura, A. and Walters, R. H. *Social learning and personality development*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1964.
- Başal, H. A., Çevre büyüklüğü ve 10-12 yaş ilkököl çocuklarında denetim odağı (locus of control). Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1983.
- Boratav, P. N., *Zaman zaman içinde*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.

- Crandal, V. C., Katkovsky, W. and Crandal, V. J., Children's beliefs in their control of reinforcements in intellectual academic achievement behaviors. *Child Development*, 1965, 36, 91-109.
- Darby, C. L. and Riopelle, A. J., Observational learning in the rhesus monkey. *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 1959, 52, 94-97.
- Dinç, İ., Derste tutulmuş not. Hacettepe Üniversitesi, 1978-1979.
- Dökmen, Ü., Nasrettin Hoca Fıkralarının, Aisopos, Grimm ve Türk Halk Masallarının Kohlberg'in moral gelişim devreleri açısından incelenmesi. *Psikoloji Dergisi*, 1982, 14-15, 31-36 (a).
- Dökmen, Ü., Pinokyo'nun arketipler ve anababa-çocuk ilişkileri açısından incelenmesi. *A. Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1983, 2, (basımda), (b).
- Dönmez, A., Denetim odağı (locus of control) ve çevre büyüklüğü. *A. Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1983, 1, 37-47.
- Feshbach, S., The drive-reducing function of fantasy behavior. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1955, 50, 3-11.
- Gökəri, İ. A., Bir Türk masalının arketipsel eleştirisi. S. Karabaş ve Y. Yeşilçay (Ed.). *Türkiye'de toplumsal bilim araştırmalarında yaklaşımlar ve yöntemler*. Ankara: Baylan Matbaası, 1977.
- Gökəri, İ. A., Arketiplere dayanan yeni bir inceleme yönteminin tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında bazı romans ve epik niteliğinde yapıtlara uygulanması. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1979.
- Grimm, J. ve Grimm, W., *Masallar*, Çev. K. Kaya, Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Güney, E. C., *Evvel zaman içinde*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1962.
- Güney, E. C., *En güzel Türk Masalları*. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1978.
- Harpur, W. W. and Coates, B., Imitation of peers as a function of reinforcement from the peer group and the rewardingness of the model. *Child Development*, 1967, 38, 1003-1016.
- Jersild, A. T. *Çocuk psikolojisi*, Çev. G. Günçe, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1976.
- Kağıtçıbaşı, Ç., *İnsan ve insanlar: Sosyal psikolojiye giriş*. Ankara: Secinç Matbaası, 1976.
- Kantemir, E., Çocuk kitaplarını inceleme tekniğine göre yerli bir eserle çeviri bir eserin karşılaştırılması. *Eğitim ve Bilim*, 1984, 47, 29-32.
- Lefcourt, H. M., Hogg, E., Struthers, S. ve Holmes, C., Causal attributions as a function of locus of control, initial confidence and performance outcomes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1975, 32, 391-397.
- Lefkowitz, M. M., Blake, R. R. and Mouton, S. Status factors in pedestrian violation of traffic signals. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1955, 51, 704-706.
- Liebert, R. M. and Baron, R. A., Some immediate effects of televised violence on children's behavior. *Developmental Psychology*, 1972, 6, 469-475.
- McClelland, D. C., *The achieving society*. Princeton: Van Nostrand, 1961.

- Morgan, C. T. *Psikolojiye giriş*. Çev. S. Karakaş ve diğ., Ankara: METEKSAN Baskı Tesisleri, 1981.
- Özyürek, M., *Birlikte ve ayrı eğitim etkililiği: Benlik kavramı ve denetleme odağı açısından*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Poulas, R. W. and Leibert, R. M., Influence of modeling, exhortative verbalization, and surveillance on children's sharing. *Developmental Psychology*, 1972, 6, 402-408.
- Reynolds, G. S., *Edimsel (operant) şartlamaya giriş*. Çev. İ. Dinç, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1977.
- Rotter, J. B., *Social learning and clinical psychology*. New York: Prentice-Hall, 1954.
- Rotter, J. B., Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcements. *Psychological Monographs*, 1966, 80, 1-28.
- Zeytinoğlu, S., Küçük Prens üzerinde bir inceleme. *A. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1979, 1-4, 39-47.